

1.

Greta istorijos kelio

VISI PRADEDA pasakoti nuo vaikystės, nebūsiu ir aš išimtis. Sulaukęs devyniasdešimties pamatai, kad būtent vaikystėje prasideda pagrindiniai dalykai.

Mano tėvai buvo mokytojai. Baigę mokytojų seminariją. Abu dirbo pradinėse mokyklose Širvintų valsčiuje. Tėvas buvo paskirtas į Kelių kaimą ir ėmė vadovauti naujos pradinės mokyklos statyboms beveik prie pat sienos su Lenkija, šalia plento, iš Vilniaus einančio per Širvintas, Ukmergę, o nuo ten išsišakojančio Panevėžio, Zarasų ir Kauno kryptimis.

Širvintijoje dalis žmonių šneka lenkiškai, bet save dažniausiai vadina ne lenkais, o „tuteišiais“. Lenkiškos mokyklos tenai nebuvo, todėl Lietuvos valdžios nurodymu buvo pastatyta labai graži lietuviška, atrodanti kone kaip švediška: medinė, geltonai nudažytais sienomis, dviejų aukštų, raudonu skardiniu stogu. Pasisienis – už dviejų kilometrų, nuo lenkų pusės irgi aiškiai matyti, kad tai mokykla, o ne kokia sodyba.

Mokykloje vaikai puikiausiai kalbėdavo lietuviškai, bet tik išeis į lauką pažaisti, ir jau girdi vietinę šneką. Tačiau „sėsk“, „bėk“, „ieškok“ šaukdavo tik lietuviškai. O aš šiek tiek pramokau lenkiškai. Tėvai vis primindavo: „Tu mokytojų vaikas, kalbėk lietuviškai.“

Tėvas buvo vedėju, motina – vienintelė mokytoja. Mokinius jie pasidalijo: antras ir ketvirtas skyriai – tėvo, trečias ir pirmas – mamos. Pasirodo, ir vienoje patalpoje kuo puikiausiai gali išsitemkti dvi klasės.

Man tai buvo tarsi likimo pirštas. Kodėl? Pirmą, tas susidūrimas su lenkų pasauliu buvo svarbus. Antra, viskas, kas vyko Lietuvoje, kiek aš atsimenu, vyko prie to akmenimis grįsto vieškelio, iš Vilniaus einančio į Ukmergę, prie kurio stovėjo mūsų mokykla. Tik tuomet, suprantama, nežinojau, kad tampa istorijos liudininku. Man atrodė, jog taip ir turi būti.

Kai vokiečiai ir sovietai sumušė lenkus, šie bėgo pas mus ieškodami prieglobsčio. Pėsčiomis, arklių traukiamais vežimais, sunkvežimiais, karinėmis mašinomis. Atsimenu, motina nusiğando, o tie rėkauja: „Samochud taki i taki!“ Suprask, važiuok tenai, į tą pusę, arba sustok ir praleisk sanitarinę mašiną su sužeistaisiais ir panašiai. Iš pradžių galvojom: okupacija prasidėjo. Ne, tai buvo bėgimas. Ir vėliau visi kiti žygiai ir karai vyko po mūsų langais. Tai galbūt ir įpratino žiūrėti į istoriją kaip į natūralų, kone kasdienišką dalyką.

Pavyzdžiui, reikėjo pašalinti šlagbaumą, tai yra užkardą, kertantį plentą ir ženklinantį sieną. Buvo nutarta jį ne įprastai pakelti, o sudeginti. Pakvietė Lietuvos generolą ir sovietų generolą (abi kariuomenės draugiškai maišėsi) ir tiedu dvirankiu pjūklų, pakišę ožį, tą baslį pjauna. Trumpakelnis Algis Čekuoliukas stovėjo netoliese ir pateko į Lietuvos kino operatoriaus

Stepo Uzdono* kino kroniką. Nelabai ryškus, bet prasibrovęs iki tų generolų.

Mano nuostabai, sovietų kariškis gerai darbavosi dvirankiu pjūkle, o mūsiškis atrodė taip, lyg pirmą kartą laikytų jį rankoje. Kai nupjovė, įmetė į čia pat užkurta laužą. Po to pajudėjo į Lietuvą sovietų kariuomenės ešelonas. Tada atsirado priežodis: „Vilnius mūsų, o mes – rusų.“

Nuolat mačiau važiuojančius kareivius. Vis bėgdavau prie kelio pakvėpuoti gardžia, kaip tada man atrodė, degalų smarve, mat oras pas mus buvo grynas. O jie vis važiavo, važiavo, paskui ir žygiavo, žygiavo.

Sovietų kariuomenė, tie pirmieji, buvo sutikti visai neblogai. Pirmiausia todėl, kad jie įžengė beveik legaliai. Antra, užsidarė kareivinėse. Trečia, turbūt tai buvo rinktiniai daliniai, nes bent nusiprausę, uniformos tvarkingos.

Pamenu, buvau su tėvais Širvintose. Iki mūsų namų – penki kilometrai. Kaip visada, einam pėsti. Sustoja sovietiška „polu-torka“, vairuotojas kareivis pakviečia sėstis į kabiną.

Kai pavėžėjo tuos penkis kilometrus, tėvas sako:

– Užeikit pas mus papietauti.

Vairuotojas sutriko, matom, dvejoja.

Tėvas jam:

– Pastatykit mašiną už mokyklos, ir nuo plento nesimatys.

Kareivis atsisėdo prie stalo.

– Kas čia per daiktas? – klausia šaukštu rodydamas į sviestą.

Paaiškinom. Tada jis šaukštu ėmė tą sviestą valgyti. Vargšas akyse nebuvo tokio daikto regėjęs.

* Stepas Uzdonas (1910–1990) – vienas pirmųjų Lietuvos kino operatorių, dokumentinio kino režisierius.

Justinas Paleckis apie tai parašė visą epizodą: „*Maslo**, *maslo*, ar pas jus yra *maslo*?“ – klausia Paleckio bendrakeleivis traukinyje. – „Yra *maslo*.“ – „O koks pas jus *maslo*, iš saulėgražų ar ko?“ – „Ne, – sako, – iš karvių.“ – „Iš karvių darot *maslo*?“ *Maslo* rusams – aliejus.

Pavalgė kareivukas sriubos, kotletų, dar kažko. Paskui klausia:

– Kibirą turit?

– Na, turim.

– Tokį, kuris jums nebereikalingas, bet neskylėtas?

– Turim.

Ir motina atnešė, radusi ant aukšto. Kareivis nuėjo prie mašinos, pripylė pilną kibirą žibalo, padavė motinai, sėdo į mašiną ir nurūko savais keliais. Žibalo tais laikais parduotuvėse negaudavai pirkti arba būdavo labai brangus. Štai tokie tada buvo santykiai su rusais.

Dabar žvelgdamas atgal susimąstau: o kokios nuotaikos ir vertinimai tais laikais dominavo, žiūrint plačiau?

Būdavo, stovi šalikelėje sovietų dalinio mašina su kareiviais. Pro šalį važiuoja ekskursija kauniečių arba panevėžiečių ir moja tiems kareiviams, rėkia: „Valio, valio!“

Aš klausiu tėvo:

– Kodėl jie taip sveikina?

Vieną kartą paklausiu, antrą, nes smalsu.

Tėvas, netekęs kantrybės:

– Čiagi ne lietuviai rėkia.

Pasirodo, mūsų tautinės mažumos.

Mūsų kariuomenė buvo priversta užleisti savo kareivines „svečiams“. Varėnos pasienio apygardoje viršininkas Aleksandras Barauskas pabandė pareikalauti atitinkamų dokumentų,

* Sviesto (rus.).

bet buvo durtuvais subadytas. Netrukus Lietuvos kariuomenei teko persirengti sovietų uniformomis. Su daug kuo teko taikstyti, nes Europoje siautė karas, Hitleriui nesugebėjo pasipriešinti nei Prancūzija, nei Anglija. O pas mus žibalo atsirado. Ir Vilnius vėl tapo mūsų.

Tokioje atmosferoje, po metų, prasidėjo 1941-ųjų birželio trėmimai. Ankstyvą rytą prie namų ir butų sustojo po sovietų sunkvežimį ir iš jų iššoko NKVD* kareiviai.

Tą lemtingą dieną jau gyvenome Širvintose. Mūsų kaimynas buvo policijos nuovados viršininkas Galvanauskas. Jų vaikai žaidžia kieme, o prie namo stovi sunkvežimis ir kareivis su šautuvu, ant kurio užmautas durtuvas. Daiktai nešami į sunkvežimį, tų vaikų mama truputį paverkia. Rusams enkavėdistams talkina vertėjas, nes daugelis Lietuvoje rusų kalbos nemokėjo.

Mano mama nesitraukia nuo lango, žiūri, kas dedasi pas Galvanauskus.

– Jie išvažiuoja? – klausiu.

– Ne, – atsako mama. Patylėjusi priduria: – Juos išveža.

– Kur? Kodėl?

Mama:

– Nežinau, – šluostosi ašaras. – Gal net į Sibirą.

Buvo aišku, jog dedasi kažkas baisaus. Miestelis apmirė.

Perlipau per Galvanauskų tvorą, pasišaukiau savo bičiulį Algiuką, bendraamžį ir bendravardį, graužiantį obuolį. Klausiu, kur išvažiuoja.

Jis piktai:

* NKVD – Vidaus reikalų liaudies komisariatas, Sovietų sąjungos represinė žinyba.

– Turbūt į Rusiją.

Žinojau, kad tėvo stalčiuje guli nedidelė trispalvė trumpu kotu. Parlėkiau namo, griebiau ją, susukau, pasikišau po marškinukais ir vėl šast per tvorą. Algis vis dar buvo kieme. Padaviau jam tą vėliavikę ir sušnabždėjau:

– Imk ir neužmiršk, kad esi lietuvis.

Jis žiūri į mane išpūtęs akis. O aš žodžio ištarti nebegaliu. Man buvo devyneri su puse. Niekada anksčiau nebuvo matęs kareivio su durtuvu ant šautuvo prie gyventojų namo.

Vėl perlipau per tvorą ir grįžau pas mamą.

Tą dieną, kai išvežė Galvanauskus, prie mūsų buto durų (gyvenom mokyklos pastate) kareivis su šautuvu nestovėjo. Galbūt todėl, kad buvome naujakuriai.

Algi, jeigu tu gyvas, atsiliepk!

Kodėl vyko tokie masiniai trėmimai, nors nebuvo jokio pasipriešinimo sovietams, o galimos lietuviškos opozicijos vadovai arba pabėgo į užsienį, arba jau seniai sėdėjo kalėjimuose?

Dabar jau įmanoma suprasti tą „kodėl“. Tai Stalino ir Berijos braižas, pagrįstas savotiška logika. Jokia tauta geruoju savo nepriklausomybės neatsisakys. Kai žmonės ramūs, jų nepastumdysi. Todėl reikia mirtinai išgąsdinti. Tada drebės, bet klausys. Patirties jau buvo: badas Ukrainos juodžemiuose, Baltarusijoje 60 proc. gudų inteligentijos buvo pastatyti prie sienos. Net Kaukaze pavyko išgąsdinti, bijojo maištauti ir nesipriešino.

Įtikėjusių bolševikų daug niekada nebuvo net Rusijoje. „Steigiamajame susirinkime“ 1918 metais (po pirmų ir iki tol vienintelių tikrų rinkimų Rusijoje) bolševikai, Žiemos rūmų užėmėjai, turėjo tik 14 proc. vietų. Leninas tada piktaai pasakė: „Ir kas? Valdžią paėmėm ir niekam neatiduosim.“

Sovietų žvalgybos aparatas buvo galingas. Nors nacistų santvarka buvo hermetiška, sovietų žvalgyba gavo šimtus įrodymų, kad Hitleris puls SSRS. Sovietų šnipas Zorgė* buvo puikiai įsitaisęs Japonijoje. Žinojo, kas dedasi Vokietijos ambasadoriaus Tokijuje darbo kabinete ir netgi jo miegamajame. Zorgė informavo Kremlių apie tai, kad vokiečiai rengiasi pulti Sovietų Sąjungą, pranešė netgi puolimo datą ir mastą.

Stalinas visa tai vadino provokacijomis. Įsakė iškviešti Zorgę į Maskvą ir teisti. To meto teismai dažniausiai skirdavo mirties bausmę. Stalinas tikėjo tik Hitleriu ir susitartimis su juo. Zorgė nevažiavo. Jį išaiškino ir pakorė japonai.

Mūsų šeimai pasisekė, kad mus perkėlė į Širvintas. Mokykla buvo mūrinė, tik ką pastatyta ir labai graži. Buvo dvi salės: sporto ir aktų. Tiesa, kad būtų šilta, reikėdavo atsinešti malkų ir gerai pakūrenti krosnis klasėse. Tuo rūpinosi du sargai. Vedėjo bute stovėjo vonia, vanduo irgi buvo šildomas malkomis.

Atėjus vokiečiams, po trijų savaičių pamačiau, kad centrine (vienintele) Širvintų gatve varomi žydai. Paskui sužinojau, kad jie buvo nuginti į miškelį prie Ukmergės ir sušaudyti. Čia turiu stabtelėti. Vadinsiu daiktus savais vardais. Matydami masinius trėmimus lietuviai buvo įsiutę, bet tai – ne priežastis šaudyti žmones be jokio teismo. Tai žmogžudystė, nusikaltimas. Ir sakyti: „Ne, mes nešaudėm, šaudė vokiečiai“ – tai nenoras pripažinti fakto. Vokiečių buvo mažai, vieni jie ne ką tebutų galėję. Jiems padėjo vietiniai ir Baltijos šalyse, ir Baltarusijoje, Ukrainoje, Rusijoje.

* Richard Sorge (1895–1944) – vokiečių žurnalistas, vienas produktyviausių sovietų šnipų, tarpukario Tokijuje subūręs agentų tinklą.

Baltus raiščius užsirišo šauliai ir inteligentai. Jie šaudė į bėgančius sovietų karius, kad tie greičiau bėgtų.

Širvintų miestelyje sukilo „liumpenai“, kurie arba niekur nedirbo, arba dirbdavo labai retai, užtat daug naminukės išgerdavo. Kai sovietai 1940 metais paskelbė Lietuvoje savo valdžią, „liumpenai“ pirmieji šoko nešti raudonų vėliavų ir plakatų.

Atsimenu, buvo 1941 metų gegužės 1-oji, labai šalta. Vienas demonstrantas atlekia į mokyklą, į mūsų butą. Sušalęs, ypač rankos.

Sakau jam:

– Atsukit čiaupą, paleiskit karštą vandenį ir sušilsit.

Jis:

– Ne, negalima, reikia šaltu vandeniu.

Ir nė neklausinėjamas ėmė pasakoti, kad iki 1940 metų buvo pogrindyje, kad buvo komunistas, kad veikė slapta.

Mieste buvo dvi sinagogos. Viena viename miestelio gale, kita – kitame. Vieną „liumpenai“ padegė. Vokiečiai įsiuto, mat ketino tenai kaip į sandėlių grūdus, atimtus iš ūkininkų, sukrauti.

„Liumpenai“ buvo pagrindinė jėga, variusi žydus į Ukmergės pusę. Pivonijos miške buvo iškastos duobės. Čia suvarydavo žmones ir šaudydavo. Kiti tuo metu ėjo per žydų butus ir ėmė viską, ką buvo galima išnešti. Atsimenu, viena moteris griebė garuojantį puodą su grikių koše ir nusinešė namo valgydinti savo vaikų.

Šuvių negirdėjome, nes Širvintos gana toli nuo tos vietos. Žinojome, kas dedasi, bet nieko negalėjome padaryti.

Po mėnesio į mūsų butą pasibeldė moteris. Žydė. Lietuviškai kalbėjo gerai. Pasakė, kad kilusi iš Vilniaus, kad visa jos šeima gete.

– Kaip čia jus išleido? – klausia mano mama.

– Jie žino, kad grįšiu. Parnešiu valgyti vaikams, duosiu ir sargybiniams.

Ji neelgetavo. Keitė indus į maistą. Grįžo į getą. Turbūt žuvo.